

Marczisoszky Anna
Kétszázharminc könyvbe vésett név

Talán nem véletlen, hogy az ELTE emlékműve kapcsán nekem is a *memorbuch* jutott eszembe (csak hogy Komoróczy Géza előadására utaljak). Ahogy Yosef Hayim Yerushalmi *Záchor* című munkájában írja: „Ezekbe a kötetekbe, melyeket századokon át őriztek a közösségi archívumokban, nem csupán a hírneves rabbik és más gyülekezetek neveit írták be, hanem az üldözésekről szóló feljegyzéseket is, s ezekben vezették a mártíroknak azokat a listáit, amelyeket a halottaknak szentelt istentiszteletek periodikus alkalmain hangosan felolvastak a zsinagógában. (...) Jóllehet, a *memorbuchok* olykor fontos történeti információkat tartalmaznak, mégsem történetírói művek. Fő törekvésük azok neveinek megőrzése volt, akik lelkéért a gyülekezet imádkozott az imaházban.”¹

¹ Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor*, Budapest, Osiris – ORZSE, 2000, 60.

Mint tudjuk, a második világháború után a „*memorbuchok*” (vagy *Yizker-bukhok*) újra felbukkantak, egy-egy elpusztított zsidó közösségnek állítva emléket a közösségi élet, a város történetének vagy éppen a közösség híres tagjainak a bemutatásával. Az „emlékkönyv” végén mindig az áldozatok listája szerepel. Előadásom témája egy francia írónő, Charlotte Delbo „*memorbuchja*”, aki könyvével azoknak a társainak állít emléket, akikkel együtt deportálták Auschwitzba. Remélem, az előadás végére világossá válik, miért beszélek az ő könyvéről ezen a konferencián.

Delbo nem zsidóként, hanem ellenállóként, 1943. január 24-ének reggelén a compiegne-i gyűjtőtáborból indított transzporttal került Auschwitzba. Hogy a kétszázharminc ellenálló, kommunista, a rendszer ellenségének bélyegzett vagy éppen kicsinyes irigységből feljelentett nőt számláló transzport célállomását adminisztrációs hiba vagy tervszerűség magyarázza – ez volt az utolsó olyan transzport, amely ellenállókat Auschwitzba deportált –, a mai napig nem tisztázott. Annyi viszont bizonyos, hogy Delbo is egyike annak a kétszázharminc francia nőnek, akik a *Marseillaise*-t énekelve lépték át Auschwitz kapuját, s akik közül huszonhét hónappal

később, ravensbrücki felszabadításukkor mindössze negyvenkilenc volt csak életben. Az 1965-ben megjelent *A január 24-i transzport* ennek a kétszázharminc nőnek állít emléket, a könyvbe vésés szimbolikus gesztusával pedig szimbolikus emlékhelyet. Delbo könyve azonban több ponton is eltér a hagyományos *memorbuchtól*, hiszen a negyvenkilenc túlélő is a belekerült a kötetbe. Mielőtt rátérnék ennek a részletezésére, néhány szóban említést teszek Delbo munkásságáról.

Ha elfogadjuk Peter Sloterdijk definícióját, miszerint modern az, aki tanúi minőségén túl tudatosítja valamilyen fokú bűnrészességét, s a „Hol voltál a bűntény ideje alatt?” kérdésre „A bűntény helyszínén voltam”-mal válaszol, ilyen értelemben pedig a modernitás lemondást jelentene az alibi lehetőségéről, úgy a delbói életmű végtelenül modern.²

² Peter Sloterdijk: *L'heure du crime et le temps de l'oeuvre*, idézi Martine Delvaux: *Charlotte Delbo: l'amitié*. In: *Les Revenantes*, szerk.: David Caron et Sharon Marquart, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2011, 211–225., 215.

Az ismétlődő, önmagát folyvást újraíró és önmagára reflektáló, lezáratlan/lezárhatatlan életmű központi, visszatérő témája Auschwitz és az Auschwitz utáni világ, de leginkább e kettő szétválaszthatatlanságának tapasztalata, amelyről, mint tudjuk, számos túlélő beszámol, ahogyan Jean Cayrol is írja 1949-ben: „jobban búzlik a koncentrációs tábor, mint valaha.”³

³ Jean Cayrol: *Nuit et brouillard suivi de De la mort à la vie* (1950), Paris, Fayard, 1997, 48.

Delbo számára a „bűntény helyszíne” elsősorban Auschwitz, de nem csupán az: „úgy használom az irodalmat – mondja 1975-ben –, mint egy fegyvert, mert a veszély túlságosan fenyegetőnek tűnik számomra.”⁴

⁴ «Je me sers de la littérature comme d'une arme». Interjú Charlotte Delbo-val, *Le Monde*, 1975. 06. 20.

Így tehát nem mulasztja el irodalmi keretbe helyezni azokat a pillanatok – a történelmi háttér hol könnyebben, hol nehezebb beazonosítható kontextusával –, amikor a mindenkori hatalom az egyén szabadságára, életére, testére tör, legyen szó a gulagról, dél-amerikai diktátorokról, Francóról, az algériai háborúról, a prágai tavaszról, és még sorolhatnám. Vagyis a holokauszt az emlékezetnek éppen azt a sajátosságát hívja elő, amit Michael Rothberg „többirányúnak” nevez: a holokausztemlékezet globális mértékű megjelenése, a holokauszt mint metafora vagy analógia használata – éppen annak egyedisége miatt – a világ más, korábbi (például a rabszolgaság), vagy későbbi (az algériai háború vagy a boszniai népirtás) történeteinek artikulálásához járul hozzá.⁵ Az emlékezetnek ez a „többirányúsága” a delbói életműben is tetten érhető.

⁵ Michael Rothberg: *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization (Cultural Memory in the Present)*, Stanford, Stanford University Press, 2009.

Legfontosabb műve, a verseket, prózaverseket, rövidebb prózai egységeket magába foglaló *Auschwitz és utána* című trilógiából, valamint *Az emlékezet és a napok* című posztumusz kötetéből az olvasható ki, hogy a delbói imperatívusz lényege a látás és a láttatás – amelyet a narratíva a fragmentáltságában is elősegít, megállásra, nézésre kényszerítve az olvasót. Az, amit auschwitzi tapasztalatnak hívunk, nem írható le pusztán a helyszín, a tárgyak, az események magyarázatával, hiszen semmiféle magyarázat nincs. Ennek a következménye azonban távolról sem a hallgatás, hiszen, mint Delbo állítja, az irodalom elég nagy ahhoz, hogy mindent magába foglaljon, csak meg kell találni hozzá a szavakat, az olvasó feladata pedig, hogy bár érteni soha nem fogja, mégis nézzen és lásson. „Mindabban, amit meg akartam írni – mondja Delbo –, nem pusztán tájakról, helyekről, az emberek külső leírásáról volt szó, hanem a nagybetűs Passióról, a pascali értelemben vett Passióról (és itt eszünkbe juthat a Pilinszky-féle ravensbrücki passió is – M. A.), vagyis hogy mi az, amit az embereknek meg kellett élniük. Ha valaki a szenvedésről akar számot adni, a pusztá leírás nem elégséges – a megindultságot, az érzékelést, a fájdalmat, a rettenetet is át kell adni. Nem leírni kell, hanem láttatni. Éreztetni.”⁶

⁶ Entretien avec Charlotte Delbo, *La Nouvelle Critique*
– *Revue du marxisme militant*, 1965, 167°, 41–44.

Ezen a ponton ismét visszautalhatunk Yerushalmi könyvére: „Amikor a zsidók a zsinagógában a Szentély pusztulását gyászolták, írja, ugyan mindnyájan ismerték a napot és a hónapot, de feltehetjük, hogy többségüknek sejtelve sem volt, melyik évben vagy pláne miféle taktikai-katonai feltételek közepette rombolták le akár az Első, akár a Második Szentélyt, és mindez közömbös is volt számukra. (...) A gyászdalokban elemi erejű emlékezések fejeztek ki roppant költői erővel, ám oly módon, ami egyetlen ponton sem érintkezik azzal, amit mi »történelmi ismeretnek« hívnánk. (...) A megemlékezés rítusai és liturgiái által kiváltott emlékek ugyanis – tartalomtól függetlenül – nem az intellektust célozták meg, hanem a felidézést és az azonosulást.”⁷

⁷ Yerushalmi, 57–58.

A delbói életmű a zsidó történetírás e hagyományával is párhuzamba állítható, hiszen az ő „elemi erejű képei” is ezt a felidézést és azonosulást célozzák. De mi az, amit látnunk kell? Az univerzális, emberi szenvedést, a lezárhatatlanságot, a túlélők fejében elmosódó határt élet és halál, élők és holtak között. Látnunk kell a millió és millió temetetlen halottat, hiszen, ahogy mondja, az, ami elválaszt bennünket, kívülállókat, a túlélők tudásától, az a halom holttest. Látnunk kell a női szenvedést, a női szépség, a női test meggyalázását, ami egyenlő az univerzális szenvedéssel, az univerzális szépség és test meggyalázásával. Látnunk kell a halottakat, akik nem kapták meg a végtisztességet. Delbo szerint az irodalom az ember legmélyére, önmagának legtitkosabb részére hat. Az irodalmi hősök szerepe és funkciója mindvégig

meghatározó kérdés marad számára: ki, melyik irodalmi szereplő kísérte őt Auschwitz mocsaraiba, miben tudott neki segíteni? Az életmű egyik visszatérő alakja Antigoné, aki a zsarnokkal szembeállva adja meg a holtaknak azt, ami jár, Elektra, aki az igazság kimondásáért küzd, valamint Alceste, a mizantróp, aki nem hagyná ki az egyetlen „valódi sivatagot”, ahol az embert megfosztják emberi mivoltától. Irodalmi keretbe helyezve *Auschwitz és utána* világát, Delbo célja, hogy ezek a történetek beépüljenek az egyéni és kollektív tudatba, miközben tisztában van vele, hogy az a tudás, amit Auschwitzban szereztek, hasztalan (ez a trilógia második kötetének a címe: *Egy hasztalan tudás*), a látás pedig, a mi látásunk, lehetetlen. A látás lehetetlensége ugyanakkor – ahogy Agamben is állítja – éppen az, ami hív és megszólít bennünket, és ez az, amitől nem fordulhatunk el.⁸

⁸ Giorgio Agamben: *Remnants of Auschwitz – The Witness and the Archive*, New York, Zone Books, 2012, 54.

A kontextus ismeretében most már kijelenthető: sokatmondó, hogy első olyan műve, amely Auschwitzról szól, *A január 24-i transzport*. Az az író, aki versben, prózában, színdarabban akarja „láttatni” mindazt, amit megélni kényszerültek, tudja, hogy az elpusztított nőknek első körben valamilyen módon a végtisztesség, az emlékezet és az emlékezés jár. A nevek ismertetése – hiszen a név volt az, amit szinte elsőként vettek el tőlük Auschwitzban. A nevek könyvbe vésése – mert ha jóvátenni nem is, emlékezni tudunk. Emlékezni a nevre és a hiányra, amit maguk mögött hagytak – amiről ez a konferencia is szól.

Könyvének elején Delbo néhány oldalban beszámol a transzport történetéről, az 1943. január 24-i indulástól kezdve a negyvenkilenc túlélő különböző táborokban történő felszabadításáig. A nők nagy része a deportálást megelőzően hónapokat töltött együtt a náci internálótáborként működő, hírhedt romainville-i erődben, ahol több ezer ellenállót tartottak fogva. Mire a vonat elindult Compiègne-ből, a kétszázharminc nő kisebb baráti, családi, szolidáris közösségeket alkotott, ami nagyban hozzájárult a nagyszámú túlélési arányhoz (hiszen ez a szám magasnak számít). Különböző táborok helyszínei, dátumok, nevek, magyarázatok szerepelnek – ez az egyetlen olyan szöveg az életműben, amely az imént említett „történeti ismeret” követelményeinek megfelel. Delbo itt, ahogy trilógiájának nyitó tablójában is, mindvégig hangsúlyozza, hogy miben különbözött a zsidók sorsa az övéktől, és hogy csekély túlélési esélyük is még mindig nagyobb volt a zsidó deportáltakénál.

A bevezető rész után kezdődik a tulajdonképpeni „*memorbuch*”: a kétszázharminc név alfabetikus sorrendben szerepel, mindegyikhez néhány bekezdésnyi életrajz tartozik, mindazzal az információval, amit Delbo és néhány túlélő évek szívós kutatómunkájával gyűjtött össze a Franciaország legkülönbözőbb részeiről származó nőkről. Hol, mikor született, milyen tanulmányokat végzett, férjhez ment-e, milyen politikai beállítottsága volt, milyen szerepe volt az ellenállásban,

melyik hálózathoz tartozott, hogyan tartóztatták le. A letartóztatás után egy sor kihagyással mindig az *Auschwitz 31...*-gyel kezdődő számsor szakítja félbe a szöveget (ahogy az életüket is), majd újabb információk következnek arról, hogy mikor (már persze ha tudják), hogyan és melyik táborban halt meg, illetve ha túlélte, mi történt vele a felszabadulás óta. Az élettörténetek az egész társadalmat lefedő ellenállás női résztvevőiről, bátorságról, elkötelezettségéről, a véletlenek hihetetlen szerepéről, magukra maradt gyerekekről vagy épp aljas számításból elkövetett feljelentésekről számolnak be. Példaként említeném Antoinette Bibault történetét, aki valószínűsíthetően a pénzjutalom fejében csaknem harminc ellenállót – köztük saját testvérét is – jelentett fel. A Gestapo végül, nem lehet tudni, hogy miért, talán hogy ne kelljen kifizetnie a pénzt – őt is letartóztatta. Romainville-ben aztán szembetalálta magát egyik áldozatával, volt szomszédasszonyával, Franciska Goutayer-val, aki nyíltan vádolta őt. Mindketten Auschwitzban haltak meg.

Az alfabetikus sorrendet az utolsó, kétszázharmincadik helyen szereplő nő, Mado bontja meg. Keresztneve mögött három pont szerepel, vezetékneve, születési dátuma, foglalkozása ismeretlen, ő az egyetlen tagja a csoportnak, akiről semmit sem tudnak. A szándékosan semleges stílus, amely az egész kötetre jellemző, ezen a ponton mintha megbicsaklana: „Minden bizonnyal olyan csoporthoz tartozott a vagonban, akik közül egy sem élte túl. Minden bizonnyal a legelső napokban halt meg. Senkinek nem volt ideje megismerni őt. A túlélők közül senki nem emlékszik rá.” Visszatérő motívum az egész életműben, hogy a legtöbben úgy haltak meg közülük, hogy még csak azt sem tudták, hol vannak, hiszen csupán két hónappal az érkezésük után tudták meg, hogy az a hely, ahol vannak, Auschwitz. Addigra már százötvenen meghaltak közülük. Ahogy a trilógia elején írja az Európa minden országából érkező zsidókról: „Ez olyan pályaudvar, amelynek nincs neve. / Olyan pályaudvar, amelynek az ő számukra soha nem is lesz neve.” A névtől való megfosztottság tehát egészen a halál helyszínéig is kiterjed. Még azt sem volt joguk tudni, hol haltak meg, és ez még a haláluk után is meggyalázza az emléküket. Számukra ez a hiány, ami egy ember életének a méltó lezárásához kell – a halál dátuma, a helyszín és a temetés – már helyrehozhatatlan. Ezért kap megkülönböztetett helyet Mado, aki az auschwitzi megsemmisítés és mindenre kiható pusztítás szimbóluma lesz. Ő az, aki csak egy keresztnevet hagy maga után. Ő az, akire már csak hiányában emlékezhetünk. Ebből a szempontból érdekes, hogy Mado Delbo irodalmi szövegeiben már túlélőként szerepel, olyan túlélőként, aki úgy érzi, nem él, csak a halottai között érzi otthon magát.

A könyv utolsó lapjain néhány táblázat szerepel, összesítések születési évekről, származási helyről, iskolázottságról, foglalkozásról, családi állapotról, gyerekek számáról, az ellenállás alatti tevékenységekről és politikai hovatartozásról. A nevek helyett itt a számok

beszélnek, megrendítő pontossággal és megfellebbezhetetlenül. Az első táblázat kategóriái: születési év / deportáltak száma az adott évből / meghalt / túlélte. 1875 az első évszám, itt a túlélte sorban a szám: 0. 1876: 0. 1877: 0. És így tovább, egészen 1898-ig: 0, 0, 0, 0..., az első túlélő 1899-ben született. Az összesítések természetesen a kétszázhuszonkilenc nőre vonatkoznak, zárójelben mindig ott van az egyes szám, aki még a számításba sem vonható be, akiről már tudjuk, hogy a hiány, a beazonosíthatatlanság, a megsemmisülés szimbóluma: Mado. Ami a politikai hovatartozást illeti, a legtöbben kommunisták voltak, és különböző tevékenységeket folytattak az ellenállásban, szórólapokat terjesztettek, ellenállókát rejtegettek, menekülőket juttattak át a demarkációs vonalon stb. A legelső sorban pedig, megint csak egy szociológiai összesítés józanságával: besűgők – 2 fő. Delbo nem mond értékítéletet. A két besűgő is a transzport része volt, ők is a könyv – tehát az emlékezet – részévé válnak.

Memorbuch – „emlékkönyv”. Az emlék, az emlékezés és az emlékezet könyve. Egy könyv, amellyel emlékezünk, már természetesen ha levesszük a polcra és kinyitjuk – hasonlóan, ahogy itt az ELTE-n az emlékezet és az emlékezés akkor lép működésbe, ha közelítünk a bronzcsíkba vésett nevekhez, ha mi magunk tesszük meg ezt a lépést. Mert a nevek ott vannak a téglák közt, akár látjuk őket, akár nem. A hiányuk ott van. A neveket olvasva – a könyvben, a falon – emlékezünk.

Végezetül engedjék meg, hogy egy számomra meghatározó személyes élményemet is megosszam a könyv kapcsán a nevek erejéről. Ahogy említettem, ez a könyv nem hagyományos *memorbuch*, hiszen mind a kétszázharminc nő szerepel benne, a negyvenkilenc túlélővel, akik szinte mind arról számolnak be, hogy valódi visszatérés sosem következett be, számukra összemosódik a két világ, ott maradtak a halottakkal, a halottaik között élnek, ahogy Mado. Mivel meg akartam vizsgálni, hogyan lesz ebből a kötetből irodalmi szöveg, hogyan olvastja össze Delbo írásaiban ezeket a történeteket, ki akartam jegyzetelni a túlélők nevét. Írói tudatosságát ismervé nem véletlen, hogy a könyv végi névjegyzékben nem szerepel külön a negyvenkilenc név. Ha meg akarjuk tudni, ki élte túl, az egész transzport történetét végig kell olvasnunk, hiszen ők egyetlen közösséget alkotnak. Néhány élettörténet végigolvasása után azonban, az auschwitzzi számsort követő bekezdések hosszúságát látva már az olvasás elején akaratlanul is tudtam, hogy valaki túlélte-e, vagy nem. Ez történt Olga Melinnel is. Olyan hosszan írt róla Delbo, hogy biztos voltam benne, túlélte – így hát, mielőtt a végére jutottam volna a szövegnek, felírtam a nevét. Az utolsó sorokban aztán kiderült, ő egyike annak a három nőnek, akik Mauthausen bombázásakor, szinte az utolsó pillanatban haltak meg. Ahogy ehhez a részhez értem, gépiesen húztam ki a nevét a listámról. Aztán hirtelen visszarettentem a saját mozdulatomtól. Áthúztam a nevét. Olyan volt, mintha valahogy én is megsemmisítettem volna.

